

Ks. dr hab. Waldemar Pałęcki MSF, prof. KUL
Kierownik Katedry Historii Liturgii
Wydział Teologii KUL
Al. Raławickie 14
20-950 Lublin

Lublin, 11 maja 2022 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej

Pani mgr lic. Bogusławy Frontczak: *Alegoria w liturgii w świetle „expositiones missae” z IX wieku* (Kraków 2022, ss. 212 + CLXXIX), napisanej pod kierunkiem ks. dra hab. Jarosława Supersona SAC na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

Badania nad liturgią stanowią ważny aspekt w poznaniu jej istoty i miejsca w życiu chrześcijańskim. Na Soborze Watykańskim II w Konstytucji o liturgii świętej postanowiono, że „w seminariach i zakonnych domach studiów naukę świętej liturgii należy zaliczyć do przedmiotów koniecznych i ważniejszych, na wydziałach zaś teologicznych do przedmiotów głównych, a wykładać ją z uwzględnieniem zarówno aspektu teologicznego i historycznego, jak i duchowego, duszpasterskiego i prawnego” (KL 16). Realizacja tych postulatów wymaga gruntownych badań naukowych, zwłaszcza na płaszczyźnie historycznej oraz teologicznej.

Naukowa refleksja nad liturgią została podjęta w XVII w., a przedmiotem badań stała się wiara modlącego się Kościoła na przestrzeni wieków i sposób w jaki się ona wyraża podczas celebracji. Pod wpływem humanizmu i renesansu pierwszeństwo w tej refleksji zdobyły nauki historyczne, a do ich rozwoju przyczyniły się prace Jeana Mabillona OSB (zm. 1707), Edmonda Martene’a OSB (zm. 1739), ks. Ludovico Antonio Muratoriego (zm. 1750), Francesco Antonio Zaccaria SJ (zm. 1795) i Martina Gerberta OSB (zm. 1793). Dzięki badaniom historycznym odstąpiono wówczas od alegorycznej interpretacji obrzędów liturgicznych, która była powszechnie znana w średniowieczu. Chociaż w dobie scholastyki przeżywała ona kryzys, to jednak stała się najpopularniejszą formą wykładni liturgii dla

duchowieństwa i wiernych, a świadczy o tym fakt, że chociażby dzieło *Rationale divinatorum officiorum* Wilhelma Duranda było wielokrotnie kopiowane w średniowieczu, a po wynalezieniu druku ostatnia edycja ukazała się w 1893 r. (według Georga Langgärtnera).

W okresie oświecenia pojawiła się pastoralna wizja liturgii, a w XIX w. opracowano te zagadnienia od strony metodycznej. Ważną rolę odegrała także refleksja teologiczna nad liturgią, opierająca się na obrzędach, czy tekstach liturgicznych. Istotne znaczenie nad rozwojem teologii liturgii i teologii liturgicznej odegrał ruch liturgiczny z końca XIX i początku XX w., gdzie wśród czołowych teologów znaleźli się Odo Casel OSB (zm. 1948), ks. Romano Guardini (zm. 1968), czy Pius Parsch CRSA (zm. 1954). W teologicznej interpretacji liturgii i jej znaczenia w życiu Kościoła nawiązywano jednocześnie do mistagogii wczesnochrześcijańskiej.

Postulaty dotyczące refleksji naukowej nad historią liturgii podejmowane były w lubelskiej szkole badań nad liturgią rzymską. Przełomowym momentem było utworzenie na KUL-u sekcji pastoralnej, a badania prowadzone na seminarium Historii Liturgii pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Mariana Rechowicza otwierały nowe horyzonty badań, które następnie były podejmowane przez ks. prof. Wacława Schenka, ks. prof. Marka Zahajkiewicza i ks. dra Wojciecha Danielskiego. Również w innych ośrodkach naukowych jak Warszawa, Kraków, Poznań, Wrocław, Opole podejmowano liczne zadania badawcze, które miały ukazać piękno liturgii w jej historycznym dynamizmie, nie tylko w Polsce, ale również w Europie. W ten nurt badawczy wpisuje się praca Pani mgr lic. Bogusławy Frontczak, która jest poświęcona alegorii w liturgii w świetle *expositiones missae* z IX wieku. Jak bowiem zauważyła: „W wieku IX pojawiły się w Kościele zachodnim (a wcześniej w Kościele wschodnim) teksty, które to pytanie oraz próbę odpowiedzi – w obliczu coraz mniejszego zrozumienia liturgii nie tylko przez wiernych, ale i przez duchowieństwo – ujmowały w formie dokumentów określanых wspólną nazwą *expositiones missae*, czyli wyjaśnienie mszy świętej. Od Amalariusza z Metz autorzy *expositiones missae*, dziewiętnowiecznych podręczników do liturgii, próbowali wyjaśniać duchownym, a przez nich i wiernym, obrzędy Mszy świętej, tłumacząc je w sposób alegoryczny” (s. 9).

I. Temat, plan i struktura rozprawy

Doktorantka w przedstawionej do recenzji pracy podjęła się bardzo interesującego tematu: przedstawienia rozwoju terminu „alegoria” w liturgii oraz zebranie źródeł z IX w. będących alegoryczną interpretacją Mszy św. Takie opracowanie stanowi ważny wkład do rozwoju historii liturgii w Polsce, dlatego należy w tym miejscu wyrazić wdzięczność Promotorowi za podsuniecie tematu i promocję jednocześnie środowiska naukowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Doktorantce pogratulować, że zechciała zmierzyć się z tym tematem.

Rozprawa doktorska Pani Bogumiły Frontczak liczy w sumie 391 stron wydruku komputerowego. Autorka zastosowała w przypadku korpusu pracy paginację arabską (212 stron) oraz w aneksach paginację rzymską (179 stron). Praca składa się z *Wykazu skrótów*, *Wstępu*, pięciu rozdziałów, *Zakończenia*, *Bibliografii* oraz *Aneksów*. Dysertację rozpoczyna *Spis treści*, który przedstawia konstrukcję pracy. Wykaz skrótów Autorka podzieliła na dwie części: te które dotyczą źródeł i te, które odnoszą się do opracowań. Należałoby poddać tę kwestię pod ewentualną rozważenie, czy zastosowanie jednego wykazu skrótów ułożonych alfabetycznie nie ułatwiłoby czytelnikowi szybszego odnalezienia danej pozycji bibliograficznej?

We *Wstępie* (s. 9-18) dysertacji zastosowane zostały wymagane części składowe. Na początku Autorka wprowadza w tematykę pracy kreśląc ogólny zarys problematyki, który dotyczy dążenia do poznania znaczenia i misterium Eucharystii od początku chrześcijaństwa (s. 9). Doktorantka podaje dalej główny problem badawczy pracy, jakim jest ukazanie rozumienia Mszy św. według *expositiones missae* z IX w. (s. 9), oraz ogólny stan badań na ten temat (s. 9-11). Doktorantka następnie próbuje ukazać przyczyny, dla których tematyka alegorycznej wykładni Mszy św., czy też innych celebracji liturgicznych nie były wcześniej podejmowane. Pierwszą z nich jest archaiczność tej metody, która w znaczącym stopniu odbiega od współczesnej teologii liturgii, a druga, to bariera języka łacińskiego (s. 11-14). Z tą drugą teżą trudno się do końca zgodzić, gdyż wielu teologów i liturgistów zna ten język w wystarczającym stopniu, aby dokonać niezbędnych tłumaczeń. W dalszej części wstępu Autorka zdefiniowała pojęcia: alegoria i *expositio missae* (s. 14), zaprezentowała bazę źródłową pracy (s. 14-15), określiła cel badawczy dysertacji (s. 15), przedłożyła strukturę dysertacji (s. 16-17), opisała zastosowane metody (s. 17) oraz ukazała aktualność tematu badawczego (s. 17-18). Pod koniec *Wstępu* Autorka zapisała: „We współczesnych badaniach nad liturgią i jej historią pojawia się w Polsce niewiele prac odnoszących się do źródeł

przedtrydenckich, również tłumaczenia tekstów traktujących o historii liturgii na język polski są nieliczne” (s. 18), a dla przykładu podaje sporządzone spisy średniowiecznych manuskryptów w głównej mierze przygotowane przez ks. bp. Andrzeja Suskiego. Do końca nie można jednak zgodzić się tą tezę. Jakkolwiek dzieła ks. bp. Suskiego są ważne i cenne, to na przestrzeni ostatnich dziesięć lat wielu znanych autorów zajmowało się przedstawieniem tematycznych zagadnień dotyczących liturgii średniowiecza, czy przygotowało wydania krytyczne dzieł. Dla przykładu można wskazać na autorów takich jak: ks. Z. Obertyński, ks. W. Schenk, ks. J.J. Kopeć CP, ks. Z. Wit, o. P. Sczaniecki OSB, ks. A. Podleś, J. Lewański, ks. W. Danielski, ks. H. Sobeczko, ks. St. Araszczuk, Wł. Abraham, ks. H. Seweryniak, W. Liszewska, B. Kürbis, M. Malewicz, ks. Sz. Fedorowicz, ks. M. Mikołajczyk, ks. A. Rojewski. Dokonano także tłumaczenia na język polski Pontyfikału Płockiego z XII w., które ukazało się drukiem w Pelplinie w 2020 r. Dyskusyjną pozostaje jednak kwestia konieczności tłumaczenia większości dzieł liturgicznych na język polski, gdyż dla badaczy źródeł najważniejszy jest i tak oryginał. Ponadto pojęcie „niewiele” jest stwierdzeniem względnym, dlatego należałoby tu dokonać pewnej weryfikacji.

Struktura pracy jest właściwa. Rozdziały w sposób logiczny i rzeczowy ujmują całość zagadnienia podjętego w temacie. Korpus pracy został podzielony na pięć rozdziałów. Bardzo szczegółowy podział przeprowadzony wewnątrz rozdziałów pozwolił Doktorantce logicznie uporządkować materiał, a tym samym ukazać przejrzystość myśli prowadzonej przez całą rozprawę, w której można by było się zagubić w gąszczu danych historycznych. W rozdziale pierwszym (s. 19-71), zatytułowanym *Historyczno-teologiczny kontekst expositiones missae*, Doktorantka zaprezentowała tło historyczno-teologiczne w państwie Karolingów. Po nakreśleniu definicji ukazała ewolucję metody alegorycznej w interpretacji Pisma Świętego, a następnie w liturgii. Drugi rozdział (s. 72-93) dotyczy przedstawienia celebracji Mszy św. w Galii w IX w. na podstawie zachowanych *expositiones missae*, zarówno struktury Mszy katechumenów, jak też Mszy wiernych. W trzecim rozdziale (s. 94-132) Doktorantka podjęła kwestie dotyczące alegorii rememoratywnych i typologicznych w liturgii. Dopełnieniem jest zaprezentowanie treści teologicznych omawianych traktatów. Rozdział czwarty (s. 133-170) pozwolił Doktorantce przedstawić edukacyjno-formacyjną rolę *expositiones missae*, które miały takie znaczenie zarówno wobec osób duchownych, jak też osób świeckich. Ostatni rozdział (s. 171-186) stanowi uzupełnienie całej dysertacji, gdyż zostało w nim przedstawione stanowisko Florusa z Lyonu, przeciwnika alegorycznej interpretacji Mszy św. i jego spór z Amalariuszem.

Zakończenie (s. 187-192) jest bardzo syntetycznym podsumowaniem przeprowadzonych wyników pracy (tylko na s. 187). W większości *Zakończenie* Autorka poświęciła perspektywie dalszych badań, czy też wskazała na wpływ alegorii z IX w. na późniejszych autorów i na naukę po Soborze Trydenckim. Dlatego też pewne wątpliwości budzi obecność tak wielu odsyłaczy bibliograficznych w *Zakończeniu*, które powinno w sposób wyczerpujący przedstawić wnioski badawcze problemowo i tematycznie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że zakończenie pracy naukowej stanowi najtrudniejszą jej część.

W odniesieniu do wszystkich partii rozprawy podkreślić należy obecność wprowadzeń i podsumowań do każdej partii materiału. Niekiedy jednak te krótkie wprowadzenia już na wstępie mają charakter podsumowania i powinny się raczej znaleźć pod koniec danego punktu, paragrafu czy rozdziału. Innym przykładem jest umieszczenie tekstu w podsumowaniu, który powinien się znaleźć jako podsumowanie kolejnego rozdziału (s. 132).

II. Źródła, literatura, metoda

Materiałem źródłowym recenzowanego opracowania są *expositiones missae*, pisma ojców Kościoła i średniowiecznych pisarzy, dokumenty nauczania Kościoła i teksty biblijne. W części źródłowej Doktorantka wymienia ponad 70 pozycji. Literatura pracy liczy prawie 300 pozycji. Stanowią je publikacje w języku polskim (ponad 80), łacińskim (ponad 50), niemieckim (ponad 20), angielskim (prawie 90), włoskim (ponad 15) i francuskim (ok. 30). Doktoranta podzieliła bibliografię na: I. Źródła; II. Słowniki, encyklopedie, podręczniki i III. Literaturę przedmiotu. Można jedynie rozważać, czy Słowniki, encyklopedie i podręczniki nie powinny znaleźć się na trzecim miejscu, gdyż stanowią one literaturę uzupełniającą.

Strona redakcyjna przypisów dolnych nie budzi zastrzeżeń. Zapis bibliograficzny został poprowadzony w sposób poprawny w systemie przecinkowym. W zapisie przecinkowym Autorka nie stosuje zapisu *tamże* (np. s. 19, 23, 24, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 43, 44, 50, 60, 78), który jest przewidziany zgodnie ze schematem sporządzania przypisów w tym systemie. Autorka jest jednak konsekwentna w swoim zapisie, dlatego nie należy postrzegać tego jako nieścisłości czy błędu. Warto podkreślić, że Autorka jest bardzo precyzyjna i konsekwentna w sporządzeniu zapisu bibliograficznego. Zdarzają się tu nieliczne pomyłki, jak brak podania konkretnej strony czy numeru (np. s. 109 - przyp. 124; s. 176 - przyp. 37), czy brak zapisu kursywą tytułu dzieła (np. s. 135; s. 159 – przyp. 183).

Metody zastosowane w pracy zostały omówione we *Wstępie*. Autorka wymienia następujące: metoda filologiczna, synchroniczna analiza intertekstualna, metoda historyczna, hermeneutyczna, oraz systematyczna metoda teologiczna. Jednocześnie Doktorantka opisuje dokładnie te metody, dlatego czytelnik ma pełen obraz narzędzi badawczych zastosowanych w pracy. Metody te są wystarczające do zrealizowania podjętego zadania badawczego.

III. Ocena merytoryczna

Praca od strony merytorycznej nie budzi większych zastrzeżeń. Została napisana językiem właściwym stylistycznie i logicznie. Autorka klarownie uzasadnia kolejne etapy badawcze, przedstawiając liturgię w świetle *expositiones missae* z IX w. Pierwszy rozdział ma charakter wprowadzający i został poświęcony nakreśleniu tła historyczno-kulturowego podczas powstawania wykładni Mszy św. Autorka w sposób interesujący nakreśliła czasy renesansu karolińskiego uwzględniając reformę szkolnictwa, przeprowadzoną reformę liturgiczną oraz kształtującą się teologię, aby tym bardziej uwypuklić fenomen powstających *expositiones missae*, które z jednej strony były odpowiedzią na konieczność formacji duchowieństwa, a z drugiej strony poznania rytu rzymskiego. Do bardzo ważnych aspektów należy podanie przez Doktorantkę definicji alegorii oraz ukazanie rozwoju tego pojęcia. Dla pełnego obrazu w sposób ciekawy przeprowadza analizę tego pojęcia obecną jeszcze w tradycji przedchrześcijańskiej (Homer, Filon). To nakreślenie pozwoliło przedstawić rozwój definicji alegorii od szkoły aleksandryjskiej i Orygenesusa do IX w. Po zarysowaniu klasyfikacji *expositiones missae* Doktorantka omówiła najważniejsze teksty tego typu z IX w. Uwzględniając bogatą treść tego zagadnienia istotną cechą jest zachowanie precyzji. Klasyfikując alegorię Autorka pisze o alegorii eschatologicznej, czy też anagogenicznej (s. 49), a wcześniej o alegorii anagogenicznej (eschatologii) (s. 47). Należy wskazać, że alegoria eschatologiczna a eschatologia to dwa różne pojęcia w teologii i nie można tych terminów używać jako synonimów. Ponadto, gdy chodzi o precyzję języka, to nie można pisać o liturgii godzin w pismach Amalariusza z Metz, gdyż jest to określenie obecne w teologii po Soborze Watykańskim II, a nie w dobie średniowiecza. Bardziej adekwatnym jest pojęcie *Officium divinum*. Ponadto należy w pracach naukowych z liturgiki unikać potocznych sformułowań, do których należy użyte przez Doktorantkę pojęcie „Boże Narodzenie” (s. 66, 191), a nie Narodzenie Pańskie.

Na podstawie zachowanych *expositiones missae* Doktorantka omawia poszczególne części Mszy św. celebrowanej w Galii w IX w., prezentując najpierw poszczególne części tzw. Mszy katechumenów, a następnie Mszy wiernych. Rozdział ten stanowi bardzo ważny aspekt do poznania liturgii tego czasu, gdyż liturgię gallikańską, a nawet po reformie za czasów Karolingów, można poznać jedynie na podstawie nielicznych zachowanych źródeł. Do pewnych niedociągnięć należy zaliczyć stwierdzenie, że: „...ewangelia również odniesiona zostaje na poprzednie miejsce” (s. 82). Jeżeli już to nie Ewangelia, ale ewangeliarz, albo ewangelista zastaje odniesiony na miejsce. W perspektywie tych pojęć należałoby spojrzeć na całą pracę i dokonać rewizji całej pracy, aby precyzyjnie używać terminów. Doktorantka bowiem zamiennie używa sformułowań: Ewangelia czy ewangeliarz, a nie są to pojęcia synonimiczne.

Alegoryczność liturgii w ujęciu rememoratywnym i typologicznym to treść dalszych badań naukowych przeprowadzonych przez Doktorantkę. Po zdefiniowaniu jak należy rozumieć alegorię rememoratywną, która określana jest jako alegoria wydarzeń z dzieła ekonomii zbawienia (s. 94), Doktorantka omówiła te zagadnienia na podstawie *Missae expositiones geminus codex* i *Liber officialis*. Pewną nieścisłością jest z tytułowanie kolejnego punktu: „Wybrane interpretacje rememoratywne u pozostałych autorów *expositiones missae*” (s. 103). Szkoda, że Doktorantka we wprowadzeniu do tego punktu nie podała klucza metodologicznego i kryterium, według którego dokonała takiego, a nie innego wyboru treści. Ponadto podczas omawiania tych zagadnień mających swoje odniesienia biblijne, szkoda, że Autorka nie zilustrowała tych treści w oparciu o komentarze biblijne, co w znaczącym stopniu ubogaciłoby te tematy. Tutaj pojawia się nowy termin alegorii moralnej, który trzeba wyjaśnić. Gdy chodzi o ostatni paragraf tego rozdziału ukazujący myśli teologiczne zawarte w *expositiones missae*, to należałoby dokonać gruntownego przepracowania. W tej formie bowiem stanowią zestawienie cytatów, bez teologicznego komentarza (s. 123-130). Przy bardzo wysokiej ocenie całej pracy ten paragraf stanowi nieco słabszy fragment tego opracowania. Dodatkowo należy podkreślić, że Doktorantka niekiedy stawia znak równości pomiędzy Mszą św., a liturgią, a pojęcia te mają różne desygnaty. Dodatkowo należałoby przemyśleć brzmienie rozdziału „3. 5. Liturgika i teologia liturgii” (s. 130), gdyż w średniowieczu trudno mówić o teologii liturgii. Tym bardziej należy dokonać rewizji tego tekstu, gdyż Autorka pisze o Mszy św., a tytuł w tym brzmieniu dotyczy całej liturgii.

W kolejnym rozdziale Doktorantka zwróciła uwagę na edukacyjno-formacyjną rolę *expositiones missae*. Autorka pisze tutaj o tej roli wobec osób duchownych oraz tylko

o formacyjnej roli *expositiones missae* wiernych. Podobnie, jak we wcześniejszej części pracy Autorka pisze o liturgii słowa w odniesieniu do pierwszej części Mszy św. (s. 147), czy zamiennie używa pojęć Ewangelia – ewangeliarz (s. 165). W interesujący sposób Doktorantka prowadzi myśl naukową przedstawiając formacyjną rolę liturgii, jaką miała ona pełnić dla celebransa, diakonów, subdiakonów, akolitów, czy kantorów. Również tutaj w części zatytułowanej: „2.4. Wybrane tematy dla formacji w *expositiones missae*” należałoby podać klucz, według którego dokonano tego wyboru (s. 152).

W ostatnim rozdziale Doktorantka omówiła nurt przeciwny do alegorycznej interpretacji liturgii, który reprezentował Florus z Lyonu. Rozdział ten ma charakter uzupełniający całe opracowanie. Można by ewentualnie rozważyć, czy nie lepiej byłoby umieścić ten tekst w rozdziale pierwszym, gdyż Autorka w tekście odwołuje do treści zasygnalizowanych w tym właśnie rozdziale (s. 180). Bardzo cenne są aneksy zawierające tłumaczenia tekstów źródłowych na język polski. Należy jednak poprawić wprowadzone potoczne terminy: np. Boże Narodzenie (s. I).

IV. Język i uwagi techniczno-redakcyjne

Język pracy jest poprawny, choć niekiedy odsyłanie do innych części pracy utrudnia nieco jej lekturę. Przedstawiona problematyka nie należy do łatwych i wymaga dużej uwagi, aby śledzić prezentowane zagadnienia. Poprawny wydruk komputerowy, staranna strona graficzna przemawiają na korzyść recenzowanej dysertacji.

W dysertacji zdarzają się pewne potknięcia stylistyczne, np. rozpoczynanie akapitu od samogłoski „a” (s. 28) lub drobne błędy stylistyczne (s. 148). Rzadko można spotkać jednozdaniowe akapity (s. 22, 78) czy niezgodność form gramatycznych (s. 23, 24, 187). Niekiedy można zauważyć odejście Autorki od stylu obiektywnego – naukowego na rzecz stylu moralizatorskiego i emocjonalnego (np. s. 140).

Do potknięć redakcyjnych należy zaliczyć niekiedy różny sposób zapisywania tych samych wyrażen (np. pisownia raz z dużej lub małej litery słów i sformułowań: Ewangelia – np. s. 81, 82, 106, 117, 136, 147, 154, 164, Komunia Święta – np. s. 91, 92; Ogród Oliwny np. s. 86, 97, 101, Eucharystia – np. s. 11, 26, 111), błędy interpunkcyjne (s. 19, 31, 74, 75, 86, 99, 110, 134, 174, 181), błędy literowe (s. 22, 45, 55, 58, 63, 67, 68, 70, 78, 84, 90, 100, 109, 119, 123, 137, 151, 168, 175), błąd czeski (powinno być M. Derwich, a nie M. Drewich;

s. 82, 202), brak spacji (s. 29, 82, 94, 113, 135, 142), lub wstawienie niepotrzebnej spacji (s. 57).

V. Pytania do dyskusji

Spośród rodzących się podczas lektury doktoratu pytań, pod dyskusję proponuję poddać następujące zagadnienia:

1. Na s. 149 Autorka pisze: „Chór kantorów u Amalariusza ma swoje wyjaśnienie typologiczne, które przechodzi w alegorie moralne i formacyjne” – czy w ogóle można mówić o alegorii formacyjnej? Raczej należy mówić o charakterze, czy funkcji formacyjnej i w takim znaczeniu Doktorantka przedstawiła to zagadnienie omawiając sens typologiczny alegorii (s. 43).

2. Rozdział IV został poświęcony edukacyjno-formacyjnej roli liturgii, zwłaszcza *expositiones missae*. Doktorantka omówiła kwestie edukacyjno-formacyjne jakie pełniły wykładnie Mszy św. dla duchownych i tylko formacyjną rolę dla wiernych. W zakończeniu natomiast Autorka napisała: „Dla duchownych interpretacja alegoryczna staje się cennym narzędziem edukacyjnym do stosowania wobec wiernych oraz formacyjnym dla nich samych” (s. 187). Skoro tak, czy *expositiones missae* nie pełniły funkcji edukacyjnej dla wiernych? A jeżeli pełniły taką rolę, dlaczego Doktorantka nie uwzględniła tego w IV rozdziale?

VI. Ocena ogólna i wniosek końcowy

Praca Doktorska Pani magister licencjat Bogusławy Frontczak wzbudziły wielkie zainteresowanie czytającego. Świadczą o tym zaprezentowane pytania i zwrócenie uwagi na pewne wątpliwości. Zebrany materiał źródłowy, umiejętność jego logicznej analizy i trafne wykorzystania w pracy, opatrzone dobrymi wprowadzeniami rokują nadzieje na przyszłość, że Autorka będzie podejmował nowe wyzwania naukowe. We właściwy sposób formułowanie problemów, wyciąganie wniosków – choć niekiedy dyskusyjnych – świadczą na korzyść niniejszej pracy. Rozprawa wnosi wkład w ukazywaniu liturgii w jej wymiarze

alegorycznym, historycznym i teologicznym. Autorka bardzo dobrze orientuje się w podejmowanych zagadnieniach. Doktorantka zna przedsoborowe i posoborowe sformułowania teologiczne, jest konsekwentna w ich stosowaniu, wykazuje bardzo dobrą znajomość tekstów źródłowych *expositiones missae* z IX w. umie porządkować prezentowane treści i wyciągać wnioski, a zauważone uchybienia świadczą o złożoności omawianej problematyki i wkładzie pracy Autorki. Praca doktorska jest więc nowatorska.

Powyższa ocena recenzowanej rozprawy doktorskiej Pani mgr licencjat Bogusławy Frontczak upoważnia do stwierdzenia, że spełnia ona wymogi stawiane w Polsce tego typu pracom (zob. *Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* Dz.U. 2018 poz. 1668), w związku z czym wnoszę o dopuszczenie jej Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

KATEDRA HISTORII LITURGII
Al. Raclawickie 14, 20-950 LUBLIN
Dr hab. Waldemar Pałęcki MSF
Dr hab. Waldemar Pałęcki MSF, prof. KUL
kierownik